

מחשבת ישראל ותקינות פוליטית: לשאלת המעורבות האישית במחקר מדעי היהדות

מאת יהודה ליבס

We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal ... (אנו מחזיקים באמיתות אלה כמוכחות מאיליהן, שכל בני האדם נולדו שווים...). כך הכריזו שלוש עשרה המושבות האמריקניות בהכרזת העצמאות של ארצות הברית של אמריקה, בעיר פילדלפיה שבפנסילבניה ביום הרביעי ביולי שנת 1776. בהכרזה זו, שבה ניתקו עצמן מושבות מן האימפריה הבריטית, ניתן האות לייסודן של שתי אימפריות עצומות עוד יותר, שמאז ועד היום מוסיפות כוח ומשתלטות יותר ויותר על העולם בכללו. האחת היא ארצות הברית, המעצמה החזקה ביותר בימינו, והשנייה היא התקינות הפוליטית (politically correct). לאחרונה אף נחל עיקרון השוויון בין כל בני האדם ניצחון שקודם קשה היה להעלותו על הדעת, כשבית המשפט העליון בארצות הברית הפקיע אף את הקשר בין נישואים לבין מין הנישאים (או המגדר [gender] שלהם, אם לנקוט בלשון [new speech] של התקינות הפוליטית).

ניצחון של שתי אימפריות אלה, החופפות זו את זו במידה ידועה, היא כבר עובדה מוגמרת. את המבקש להתקומם כנגדן אפשר להפנות לנאומו של המלך אגריפס, שבו פרש, בצדק, לפני הקנאים את חוסר הסיכוי להצלחה של מרד נגד המעצמה הרומאית האדירה (יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים. ספר שני פרק טז). אין עצה ואין תבונה לא נגד רומי ולא נגד ארה"ב והתקינות הפוליטית שלה. זכורני, כאשר מינה נתניהו את איווט ליברמן למשרת שר החוץ, סברתי לתומי שהוא מבקש לשנות את האוריינטציה הישראלית לכיוון הרוסי. אך גם אם היתה כוונה כזאת, לא נסתייע הדבר, ולא התנתקנו מאובמה ולא התחברנו לוולדימיר פוטין, הנשיא הרוסי שעדיין מחזיק בדעה שנישואין הם עניין של גבר ואשה.

מלחמה בתקינות הפוליטית אבודה היא מראש. איך אפשר להביא ראיות נגד מי שמודיע שאמונתו מוכחת מאיליה (self evident), ולפיכך אין לה צורך לא בראיה ולא בהגנה. מי שינסה היום להתווכח נגד הדעה שכל בני האדם נולדו שווים, אף אם יביא לכך ראיות לכאורה מן המוחש, לא יזכה כלל לתשובה לגופו של עניין. טענות כאלה מעוררות היום רק תגובות של זעם והשתוממות ופליאה על עצם העובדה שעוד בימינו, בשנת 2015, יכולות הן להישמע בעולם. כאילו תוקפן של טענות פג עם התאריך, ועל כל אדם ליישר קו עם תקופתו, ואין גבוה מן הקונפורמיות.

מה לעשות. מי שנפל לנהר סוחף אל לו לנסות לשחות נגד הזרם, שלא יאבד את כל כוחותיו ויטבע. האיש החפץ חיים יניח לגופו להיסחף, בתקווה שבסוף יניחו הנהר על איזה חוף. כך גם בעניין התקינות הפוליטית. בחיים המדיניים והתקשורתיים אינני ממליץ לאסור מלחמה נגד דמוקרטיה וכו'. עם זאת, בתוך קופסת הגולגולת פנימה ובמגדל השן של המחקר האקדמי, עדיין מתקיים חופש גם מאלה, ומתגלות אפשרויות של עולמות אחרים רחוקים מאותם שהשתלטו על השיח הציבורי, ועל כך חבל לוותר.

כך אומר אני, כפרופסור אמריטוס בחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, כשאני נשאל לגבי עמדותי בוויכוחים שהתעוררו לאחרונה בחוג, וגם מעל דפי העיתון מקור ראשון, בנוגע לשאלת המעורבות האישית הרצויה של החוקר במושא מחקרו. זו שאלה לא פשוטה. ככל שאוהב אני את מחקרי, לא קל לי בקרב אחדים מן המטיפים למעורבות רבה, ולמחקר שיהיה רלוונטי לחיינו העכשוויים, שכן נוכח אני לדעת שלעתים סוחפים הם בהתלהבותם גם את ההוגים העתיקים, שלגבי כאמור הם המפלט האחרון מן התקינות הפוליטית, לתוך סד קשה זה. כך מעוותים את משנת ההוגים המקורית, בלי לתרום הרבה לרעיונות השוויון והחופש המודרניים, שנוח להם יותר בלא חטוטרות זו של תורות עתיקות מעוותות צורה.

גיוס הקדמונים לצבא הפוליטיקלי קורקט אינה עולה יפה. הקביעה שכל בני האדם נולדו שווים, ושעניין זה אינו זקוק אף להוכחה, מבטלת באחת את גדולי הרוח שאינם שותפים לדעה זו, כאפלטון וכאריסטו, וכן את רוב מייסדי

הדתות ונביאיהן. כך הוא גם בנוגע לגדולי המחשבה היהודית. שסובלים לא מעט מעטם של בני מגמה זו.

ניקח לדוגמה את ר' יהודה הלוי. מן המפורסמות שהוגה זה אינו שותף לאידיאל השוויון, אלא מעניק עדיפות מהותית לעם ישראל על כל העמים ולארץ ישראל על כל הארצות. מה יעשו אתו אפוא החוקרים הדוגלים ברלוונטיות ומעורבות אישית? דרך אחת היא להשמיט מדבריו את החלקים הפרובלמטיים. הרי בפתחת ספר הכוזרי אומר המחבר כי 'רבות מטענות החבר היו לי לקורת רוח בהיותן מסכימות עם דעתי, ואומר ראוי הדבר כי אכתוב את הטענות ההן' (תרגום יהודה אבן שמואל). לפי זה רק רבות ולא כל טענות החבר, הוא הגיבור הדובר בספר הכוזרי, היו לקורת רוח למחבר הספר, והחוקר מרשה לעצמו להניח שאותם חלקים שאינם מסבים לנו קורת רוח גם רוח המחבר אינה נוחה מהם. זו דרך שרירותית, שאינה לומדת את הספר מתוכו, ואף מעוותת את המשפט דלעיל, שלפי פשטו מודיע לנו שהמחבר כלל בספרו רק את הטענות שכן הסבו לו קורת רוח, כפי שהרב יצחק שילת כבר הוכיח במישור מעל דפי מקור ראשון.

אחרים מאנשי הרלוונטיות, בעלי ההשקפות השמאלניות, מצאו להם דרך אחרת לטפל בגזענותו של ריה"ל. במקום לצנזר את דבריו סימנוהו והקצוהו כימני, שהרי הוא נערץ גם בפי הרב קוק ותלמידיו. כמובן, רשאי אדם ואף חייב לבחור לו נושא לימוד הקרוב לרוחו ולהניח את מה שאינו מתאים לו, אך קטגוריות השמאל והימין אנכרוניסטיות בעיני ואינן שייכות לכאן. יתר על כן. בניגוד לאופי הכוחני והפוליטי שמייחסים לו, ספר הכוזרי מוצא מעלה מיוחדת דווקא בשפלות ישראל בארצות הגלות ומבקש שיסבלוה ברצון (ח"א קיג-קטו). אותם שדוחים את הלוי מסיבות פוליטיות, לרוב מוצאים להם כרב וכאיש שלומם (תרתו משמע) את ר' משה בן מימון. הרי הוא, הלוחם במיתוס ומייסד היהדות הרציונאליסטית, איך לא יהיה שותף לאותן אמיתות המוכחות מאיליהן? לדעתם דת שכלית ורציונאלית חזקה עליה שהיא גם שוויונית, ומכאן שלא יעלה על הדעת שהרמב"ם ידיר אשה מלימוד תורה, ולא תיתכן אצלו כפייה דתית ומלחמת דת ומשיחיות פוליטית לאומית. אף עבודת האל הרמב"מית צריכה

להיות רוחנית ושכלית וקשה לחשוב שתתקשר לקרבנות בעלי חיים. ואם הרמב"ם אומר אחרת, בוודאי הסתיר את דעתו האמיתית, שהיא אינה זו שבכתביו אלא בנפשות חסידיו.

ובאמת בכל הנושאים הללו הרמב"ם נוקט בכתביו, בתקיפותו המלכותית, בעמדה הפוכה ממש. דווקא הרמב"ם הוא הנציג המובהק של המשיחיות הפוליטית במסורת ישראל. בסיום וסיכום ספרו הגדול משנה תורה מתאר הרמב"ם את המשיח, שהכופר בו כופר לדעתו גם בתורה עצמה, כאיש מעשה ומלחמה, המשיב את המלוכה ומקבץ את הגלויות, ובונה את בית המקדש, וכופה את העם לדרכי התורה, ונלחם מלחמות ישראל וכו'. הרמב"ם אינו דמוקרט אלא מונרכיסט מובהק, הרואה במלוכה מצוות עשה, מרחיב את סמכויות המלך ודורש מן הנתינים התמסרות רבה לצווי המלך וגבורה עילאית במלחמותיו. נוסף על כך דומה שהרמב"ם הוא גם הקיצוני שבין חכמי ישראל בהדרת האשה מחיי הדת והתרבות, ובאשר לקרבנות, ממשה רבנו עד היום לא קם כמוהו מי שהעמיק והקדיש מחשבה לכל פרט מדיניהם, כדי שיקוימו למעשה, במהרה בימינו.

אך מי שיסיק מכך את המסקנה הפוכה, שריה"ל הוא שמאלני והרמב"ם ימני, יטעה לא פחות. על הניגוש לחקירתם של אלה לקחת צעד לאחור, לשכוח את מה שהעסיק אותו בזמן הצפייה בטלוויזיה, ולהסתכל על דמויות ענק אלה בהקשריהם המקוריים. ר' יהודה הלוי כתב את ספרו מאות בשנים לפני הכרזת העצמאות האמריקאית ואמיתותיה המוכחות מאיליהן, והרבה לפני שנטבעה המלה 'גזענות' והיטלר הוציא לה שם כל כך רע. המבקש ללמוד ולחקור את ריה"ל עליו להתבונן בו בהקשר המקורי. ראשית יש לקרוא היטב את ספר הכוזרי, ולהתעמק בו בשפת המקור (כן. על חוקרי מחשבת ישראל לדעת היטב גם את הלשון הערבית), ואז לחפש את ההקשרים הרלוונטיים לא לעולמנו אלא לעולמו של המחבר, לראות איפה הוא עומד בתולדות המחשבה היהודית, ואף לחקור את זיקותיו לעולם המחשבה הכללי, כגון למחשבה ההרמטית, שתורת טעמי המצוות שלו קשורה גם בה, כפי שהראה שלמה פינס. כמו כן יש צורך להתעמק גם בתולדות חיי ריה"ל ובוודאי גם ביצירתו השירית, לפי כל המקורות

שברשותנו, שרבים מהם צפים ועולים אך לאחרונה מתוך אוצרות הגניזה. אינני יודע עד כמה רלוונטית לעולמו המעשי של החוקר תהיה הדמות שתעלה באופן כזה, אך אפשר שהיא תוכל להעשיר את עולמו הרוחני.

וכיו"ב גם בנוגע לרמב"ם. רק מתוך חקירה מקיפה של כתביו, פילוסופיים והלכתיים, כתבי רפואה ומדע, איגרות ותשובות, אפשר יהיה לנסות ולהעריך דמות זו, של מי שדומה כי חזר וייסד שוב את דת ישראל, וזאת מתוך התמצאות טובה ברקע שלו, תלמודים ומדרשים וספרי הלכה, תולדות הפילוסופיה מן היוונים הפגאניים דרך פירושיהם הנוצריים והמוסלמיים והיהודיים, תורת הכלאם ותורת המיסטיקה הצופית שפרחה במשפחתו. כמו כן יש צורך בלימוד תולדות חייו הסוערים והלכי רוחו מאז בריחתו מספרד (בלי להתעלם אף מן הרינונים על המרת הדת שחוו הוא ומשפחתו בימי נדודיו אלה), ועד התפקיד והמעמד שלו במצריים, גם בקהילתו וגם בקרב השלטון בתקופת מלחמות הדת של מסעי הצלב.

הסתכלות כזאת תקרבנו אולי להבנה כוללת של רזי אישיות זו, בלי לוותר על אף פן מפניה. אצל הרמב"ם נפגשו מהפכה רדיקאלית של יסודות דת ישראל עם שמירת אחדות הדת ורציפותה, הפשטה אנטי-מיתית קיצונית של מושג האלהות עם קרבת אלהים עד בלי גבול. פירוש שכלתני וכוללני של טעמי מצוות עם התעמקות שאין למעלה ממנה בפרטי ההלכות, גם כאלה הנוגעות רק לימות המשיח. השקפה דתית ואידאל משיחי אוניברסאליים, עם משיחיות פוליטית ודבקות פרטיקולריסטית בעם ישראל ובתורתו, שאין לדעתו כל אפשרות שתהיה מוחלפת, לעד ולעולמי עולמים.

עם כל זאת, אין להסיק מדברי שאני מעדיף את הנטייה ההפוכה, השוללת זיקה רוחנית של החוקר אל החומר הנלמד. עוד יותר רחוקה מלבי דעתו של אותו פרופסור באוניברסיטה העברית שהביע מורת רוח מכך שאת מדעי היהדות חוקרים אצלנו דווקא יהודים, וטען שגם את דתך שלך חייב אתה לחקור כאילו היא דת זרה. בעיני מחקר היהדות הוא חלק מן התחייה הלאומית, כי בעזרתו נשמר הזיכרון הלאומי. במיוחד חשוב הדבר באשר לפסגות הגבוהות של דת ישראל, המנכיחות בתודעה את האפשרויות המדהימות הכלולות בדת

זו, ומעוררות התפעלות וגאווה, ואף מספקות חומרי גלם לתחייה דתית. עצם החייתם והעשרתם של החיים הדתיים אין מקומם, כאמור, בתוך חומות האקדמיה, אך גם הלימוד האוניברסיטאי בתחום היהדות לא יתקיים כראוי בלא אהבה למושאו, אהבה שאומנם איננה הזדהות, והיא שומרת על הפער בין הנושא למושאו. לפיכך מבין מושאי המחקר האפשריים, שהם רבים עד אין סוף, על החוקר לחקור דווקא את מה ששייך לשורש נשמתו, ולמצוא דרכים לקרב זאת גם לתלמידיו. זאת אומנם לא בקירוב החומר לעולמם ובהצבעה על הרלוונטיות שלו, אלא בדרך ההפוכה, בסלילת דרכים מהכא להתם, הן בלימוד והן בכתיבה ופרסום.

אפשר אומנם, ואף מתקבל על הדעת, שלחומר הנלמד תהיינה השפעות גם על נפש החוקר האוהב והשקפותיו, והוא אף ייתן לכך ביטוי. אבל לשם כך צריך הוא למצוא מסגרות מתאימות, כגון מסות כלליות, ולא מחקרים מדעיים. גם בשיעורים סדירים באוניברסיטה אין לכך מקום, אולי חוץ מאשר מדי פעם בהערות אגב, כי פסיקת הלכה למעשה מצויה מחוץ לכללי המשחק האקדמי. כמובן פעילויות וחוגים חוץ-אקדמיים הם ברשותו של כל אדם כולל אנשי אוניברסיטה, ועליהם אינני מדבר כאן.

ואסיים בנימה אישית. התחום במחשבת ישראל שיותר מכול בחרתי בו, או יותר נכון – בחר בי, באהבה, הוא ספר הזוהר (או הספרות הזוהרית), ודברי דלעיל אמורים גם בו. גם במחקר ספר זה פוגעים לעתים רוחות העכשיו והתקינות הפוליטית, ומאלה מבקש אני להימנע, ואף מנסה להרחיק את תלמידי וחברי מליפול ברשת זו. רוחות הניו-אייג' אינם מטיבים עם מחקר ספר הזוהר, שיותר משהוא חלק של המיסטיקה העולמית, הוא אינטרפרטציה של דת ישראל, ועיקרים גדולים בו הם סגולת ישראל וייחודו, והקפדה על מצוות התורה, שהוא מוצא להן משמעות עמוקה שאין כמוה במקום אחר. הזוהר גם אינו דמוקראטי ושוויוני, ואף לא פמיניסט, אף שמעלה הוא את מעלת הנקבה יותר ממה שנמצא בשאר מקורות היהדות, וזאת מאחר שאין כמוהו מעריך את האָרוֹס, שהוא רואה בו את פסגת הדת.

הזוהר הוא ספר האָרוֹס. זאת מסקנתי לאחר שנות יובל של לימוד בו. מכאן נגזר כמובן גם יחסו לחיי אישות, אך לא כפי שאחדים עלולים אולי לחשוב, האהבה הזוהרית איננה כלל אהבה חופשית, אדרבא, אין כמו הזוהר מי שמקדש את הטהרה והנאמנות ההטרוסקסואלית. אף קנאת גבר לאשתו רואה הוא באופן חיובי, ומוצא כדוגמתה גם בעולמות הקדושים העליונים. ממדרגתו הנעלה של התחום הסקסואלי נגזרת בזוהר גם עוצמת הפגימה וההרס של כל סטייה ועבירה, ובמיוחד של חטא זרע לבטלה, שיחס הזוהר אליו נראה כמעט כאובססיה, אם לא נבין אותו על רקע המכלול הזוהרי כולו.

האָרוֹס הזוהרי אינו מוגבל לתחום הסקסואלי אלא מתפשט גם לתחומים אחרים, והוא כולל גם יצירתיות אין סופית, הנותנת ביד הדרשן הראוי חופש עצום, ובלבד שיישאר נאמן לדרכי התורה. גם דברי צחוק והומור מצויים כאן, ואלה מסוגלים לכלול גם את כל הרע שבעולמנו, ולהפוך אותו למין בדיחה, ודווקא משום שלרע יש מציאות ממשית בעיני הזוהר, המחשיב את כל גוני המציאות ונותן עליהם דין וחשבון מיתי עליון, בעזרת עולם הספירות שלו, שבלא הרף פושט ולובש צורות, לשוניות ודרשניות, מיתיות ופילוסופיות, חזותיות ומוזיקליות. רצינותו הדתית העליונה של הזוהר, שמוצא אלהות בכל מקום, עשויה להתלבש בספר גם בהתחפשיות ומשחקי תפקידים, או תאוטרון לפי הגדרתו הקולעת של חברי מנחם פרומן זצ"ל. אין צורך ללמד כל זאת דווקא מתוך הזדהות, ובוודאי שאין לתרגל בשיעורים אוניברסיטאיים את דרכו הרוחנית של הזוהר, ואף לא להמשיך ולדרוש לפי מה שעשוי להיראות כדרכו (הזוהר עצמו אוסר לעשות זאת מאז מותו של רשב"י. רק בימי חיי הצדיק ירד השפע המיסטי בנדיבות על כל אדם, ועתה עלינו להסתפק במה שמצוי בין כריכות ספר הזוהר, הדומה לשארית מן המדבר המשתמרת לדורות בתוך צנצנת. זוהר ח"א, ריז ע"א). אני מוסיף לחיות בעולמי הזוהר פחות, עולם המושגים השולטים היום, אך העולמות המקבילים של הזוהר מקהים במקצת את עוקצו של עולם זה של כל ימות השנה, וכוללים אותו במידת-מה בגדר הנסבל.